

تحلیل شخصیت نجم‌الدین رازی در مرصادالعباد

فرانک کریمی توجائی^۱، تورج عقدایی^{۲*}، حیدر حسنلو^۳ و نزهت نوحی^۴

چکیده

علم روان‌شناسی، افراد را از نظر شخصیت به دو تیپ متمایز تقسیم کرده است: افراد برون‌گرا و درون‌گرا. مرز این دو طبقه را می‌توان از عملکرد ذهن افراد مشخص کرد. فعالیت ذهن هر فرد، مبنی بر چهار عملکرد استوار است: حس، شهود، تفکر و احساس. حال اگر هر کدام از این عملکردها بر ذهن آدمی غالب شود، او از شخصیتی برون‌گرا یا درون‌گرا برخوردار خواهد بود. در میان‌سالی با تحول روان، انسان به خود درونی خویش تمرکز می‌کند و از برون‌گرایی، به سمت درون‌گرایی متمایل می‌شود. مقاله حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده و با رویکرد نقد روان‌شناسی، درصدد واکاوی شخصیت نجم‌الدین رازی در مرصادالعباد، براساس گرایش‌های برون‌گرایی و درون‌گرایی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رازی، هر دو تیپ شخصیتی برون‌گرا و درون‌گرا را در دوره‌های مختلف زندگی تجربه کرده است. ویژگی شخصیتی رازی براساس تیپ‌های روان‌شناختی هشت‌گانه، به تیپ‌های برون‌گرای متفکر، برون‌گرای احساسی، برون‌گرای شهودی، درون‌گرای شهودی و درون‌گرای متفکر نزدیک‌تر است. با در نظر گرفتن اینکه رازی یک عارف است، می‌توان گفت که غلبه تیپ درون‌گرای شهودی در شکل‌گیری تمایلات عرفانی وی دخیل بوده است.

کلید واژه‌ها: نجم رازی، مرصادالعباد، درون‌گرایی، برون‌گرایی، شخصیت.

^۱ - دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، زنجان، ایران.

Karimi.f.91@gmail.com

^۲ - دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، زنجان، ایران.

(نویسنده مسئول)

dr.aghdaie@gmail.com

^۳ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، زنجان، ایران.

Nastuh49@yahoo.com

^۴ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، زنجان، ایران.

Noohi-Nozhat@yahoo.com

۱- مقدمه

در دنیای معاصر، ارتباط بین انواع دانش‌ها از اهمیت شایان توجهی برخوردار است. اندیشمندان و صاحب‌نظران علوم انسانی برآنند تا با ایجاد پل ارتباطی بین انواع دانش‌ها از جمله علوم اجتماعی، روان‌شناسی، ادبیات، علوم اقتصادی و دیگر دانش‌ها راهکارهایی برای بهبود زندگی انسان‌ها پیدا کنند. یکی از انواع دانش‌هایی که در این میان نقش بسزایی در ارتقای جوامع دارد، دانش روان‌شناسی است. افرادی که از سلامت روان برخوردارند، می‌توانند جامعه‌ای سالم و به دور از تنش‌های روانی را تشکیل دهند. بهبود روابط بین فردی و رابطه بین فرد و جامعه در گرو به دست آوردن سلامت روانی تک‌تک افراد یک جامعه است. روان‌شناسان با آگاهی از این امر، درصدد هستند تا با یافتن ریشه بسیاری از ناملایمات روانی، به ارتقای سلامت روان جامعه کمک کنند. دست‌مایه آنان در این کندوکاو، نمونه‌هایی از افراد یک جامعه است که مطالعه در رفتار و شخصیت آنان مبین برخی از نکات مهم روان‌شناسی است.

متون ادبی، مهم‌ترین گنجینه‌ای است که انواع دانش‌ها در آن بازتاب گسترده‌ای دارد. ما از طریق متون ادبی، به ویژگی‌های شخصیتی افراد پی می‌بریم، دغدغه‌های جاری در جامعه را احساس می‌کنیم و پدیده‌های مختلف جامعه را در آینه آثار ادبی مشاهده می‌کنیم. تعمق در متون ادبی، زوایای پنهان و در ابهام مانده بسیاری از رفتارها را آشکار می‌کند و انگیزه صاحبان آنها را برای ما به‌ویژه روان‌شناسان، تبیین می‌کند. از این رو، دانش روان‌شناسی، رابطه تنگاتنگی با ادبیات هر مرزوبوم دارد.

در تاریخ ادبیات ایران، آثار فراوانی ماندگار شده‌اند که در بطن خود نکات ارزشمندی برای روان‌شناسان داشته‌اند. متون کلاسیک فارسی، مملو از شخصیت‌هایی است که هریک گوشه‌هایی از روان آدمی و ویژگی‌های آن را منعکس می‌کنند. در این میان، متون عرفانی از اهمیت فراوانی برخوردارند. این متون به دلیل اینکه دنیای ذهن و اندیشه عارفان را صادقانه بازتاب می‌دهند، از نظر روان‌شناسی بسیار قابل تأمل هستند، به‌ویژه اینکه معمولاً آثار ادبی - عرفانی توسط خود عرفا نوشته می‌شوند. بنابراین می‌توان روح عریان و بی‌پیرایه این شخصیت‌ها را در آینه متن، مشاهده کرد.

مرصادالعباد یکی از انواع متون ادبی - عرفانی است که به قلم نجم‌الدین رازی نوشته شده و در آن فراز و فرودهای شخصیت نویسنده در سلوکی عرفانی به نمایش گذاشته شده است؛ به گونه‌ای که می‌توان ویژگی‌های شخصیتی او را از دیدگاه دانش روان‌شناسی شخصیت، مورد بررسی و تحلیل قرار داد و به نتایج ارزشمندی در دو حوزه ادبیات و روان‌شناسی دست یافت. همین مسأله نگارندگان را بر آن داشت تا با تکیه بر نظریه تیپ‌های شخصیتی، به بررسی و شناخت شخصیت نجم‌الدین رازی براساس کتاب مرصادالعباد پردازند.

با توجه به اهمیت موضوع و نبود اثری مستقل در این خصوص، می‌توان به هدف و انگیزه انتخاب این تحقیق پی برد؛ از این رو، محققان در این مقاله، با توجه به کتاب مرصادالعباد و با تکیه بر نظریه تیپ‌های شخصیتی، تیپ‌های روان‌شناختی هشت‌گانه برون‌گرایی و درون‌گرایی را در شخصیت نجم‌الدین رازی مورد بررسی قرار دادند و نقش تیپ درون‌گرایی شهودی را در شکل‌گیری تمایلات عرفانی رازی نشان دادند و برای سؤالات زیر پاسخی مناسب یافتند: میزان انعکاس ویژگی‌های شخصیتی نجم رازی در مرصادالعباد تا چه حد است؟ تا چه اندازه می‌توان شخصیت نویسنده مرصادالعباد را طبق نظریه تیپ‌های شخصیتی، واکاوی و کشف کرد؟

بررسی مرصادالعباد از دید دانش روان‌شناسی، تاکنون مورد غفلت واقع شده است. به ویژه تعمق در شخصیت نویسنده این اثر از منظر روان‌شناسی، موضوعی بکر و مفید محسوب می‌شود که تا کنون بدان توجه درخوری نشده است، لذا ضرورت این پژوهش از این جهت بسیار مورد توجه است.

۱-۱- پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی و تحلیل شخصیت صاحبان آثار ادبی براساس تیپ‌های شخصیتی برون‌گرایی و درون‌گرایی، مقالات محدودی کار شده است که از جمله به این موارد می‌توان اشاره کرد:

- ۱- علیرضا صادقی و محمود مهدوی دامغانی، در مقاله «تحلیل شخصیت سعدی براساس تیپ‌های شخصیتی (برون‌گرایی - درون‌گرایی)» (۱۳۹۹) به بررسی ساختار شخصیت سعدی در آثارش براساس تیپ‌های شخصیتی برون‌گرایی و درون‌گرایی پرداخته‌اند.

۲- نسرين کریم‌پور و محمدعلی خزانهدارلو، در مقاله «روان‌شناسی شخصیت زیدری نسوی بر مبنای ابعاد درون‌گرایی و برون‌گرایی» (۱۳۹۹) به بررسی ساختار شخصیت زیدری نسوی در کتاب نفثه‌المصدور براساس تیپ‌های شخصیتی درون‌گرایی و برون‌گرایی پرداخته‌اند.

۳- مالک میرهاشمی، در مقاله «تحلیل محتوای اشعار حافظ و سعدی براساس تیپ شخصیتی (درون‌گرایی - برون‌گرایی)» (۱۳۸۴) به بررسی و مقایسه تیپ‌های شخصیتی حافظ و سعدی، از منظر درون‌گرایی و برون‌گرایی، براساس محتوای اشعار این دو شاعر، پرداخته است.

۲-۱- روش تحقیق

روش گردآوری اطلاعات مقاله حاضر از نوع اسنادی - کتابخانه‌ای بوده و اطلاعات مورد نیاز پژوهش از راه برگه‌نویسی از منابع معتبر، گردآوری شده است. در این بررسی، ابتدا آثار مرتبط با نظریه تیپ‌های شخصیتی، مطالعه و یادداشت‌برداری شد؛ سپس از میان سطور مرصادالعباد، عباراتی که نشان‌دهنده شخصیت مؤلف بود، استخراج شده و با تیپ‌های روان‌شناختی هشت‌گانه، تطبیق داده شده و سرانجام دسته‌بندی و تحلیل گردید. جامعه آماری، کتاب مرصادالعباد نجم‌الدین رازی، به اهتمام محمدامین ریاحی و همچنین آثار مرتبط با روان‌شناسی شخصیت است. از آنجا که قلمرو پژوهش حاضر، ادبیات، عرفان و روان‌شناسی است، تحقیقی میان‌رشته‌ای به شمار می‌آید.

۲- مبانی تحقیق

۲-۱- نظریه تیپ‌های شخصیتی برون‌گرایی و درون‌گرایی

در علم روان‌شناسی شخصیت، افراد برحسب اینکه بیشتر به عالم بیرون توجه داشته باشند یا عالم درون، به دو دسته تقسیم‌بندی می‌شوند: «گروه اول را برون‌گرا (Extravert) و گروه دوم را درون‌گرا (Introvert) می‌نامند.» (سیاسی، ۱۳۹۷: ۶۲) همچنین روان‌شناسان، علاوه بر این دو تیپ شخصیتی، چهار کارکرد برای ذهن هر فرد قائل شده‌اند که عبارت‌اند از: تفکر، حس، شهود و عاطفه. (ر.ک. کریمی، ۱۳۹۸: ۷۸) ترکیب این چهار کارکرد با دو تیپ شخصیتی، در مجموع هشت

تیپ شخصیتی را در افراد به وجود می‌آورد که عبارت‌اند از: «سنخ متفکرِ برون‌گرا، سنخ احساساتیِ برون‌گرا، سنخ هیجانیِ برون‌گرا، سنخ شهودیِ برون‌گرا، سنخ متفکرِ درون‌گرا، سنخ احساساتیِ درون‌گرا، سنخ هیجانیِ درون‌گرا و سنخ شهودیِ درون‌گرا.» (بیلسکر، ۱۳۹۸: ۵۰-۴۸)

۱-۱-۲- تیپ‌های شخصیتیِ برون‌گرا

افراد این دسته از تیپ‌های شخصیتی، با محیط خود سازگار هستند. آنها اجتماعی و علاقه‌مند به فعالیت‌های جمعی هستند و با دیگران مدارا می‌کنند. همچنین دانسته‌های خود را به دیگران انتقال می‌دهند. (ر.ک. فوردهام، ۱۳۹۸: ۵۵-۵۳) افراد برون‌گرا، «زودجوش، با شهامت، متکی به نفس و خوش‌برخورد هستند... و در عین حال، از مسائل ذهنیِ خویش غافل هستند» (دانیلز، ۱۳۹۹: ۱۰۲) و بر نگرشِ عینی تمرکز می‌کنند و عمل‌گرا هستند و به واقعیت‌های زندگی روزمره توجه دارند. (ر.ک. فیست و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۷۳-۱۷۲)

۲-۱-۲- تیپ‌های شخصیتیِ درون‌گرا

عمده‌ترین ویژگی‌های شخصیتیِ افراد درون‌گرا عبارت‌اند از: «زودرنجی، زیاد پرداختن به خویشتن و به‌طور کلی متوجه درونِ خویش بودن و در دنیای خود غوطه‌ور شدن.» (شعاری نژاد، ۱۳۸۵: ۴۳۱) درون‌گراها به حیاتِ درونیِ خویش وابسته هستند و اندیشمند و فکور بوده و به جهان واقع توجهی ندارند (ر.ک. عقدایی، ۱۳۹۳: ۲۰). مردم درون‌گرا، زیر نفوذ عوامل و عناصرِ ذهنی قرار دارند و این عوامل، بر احوال و کنش‌های آنها حاکم هستند. (ر.ک. فیست و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۲)

۳- بحث و بررسی

خودآگاهی بشر و نحوه نگرشِ او به هستی با دو گرایش برون‌گرایی و درون‌گرایی تعیین می‌شود و دو گونه شخصیت را به وجود می‌آورد: برون‌گرا و درون‌گرا که هر کدام از این گرایش‌ها، دارای زیرمجموعه‌هایی نیز هستند.

با مطالعه مرصادالعباد و بررسی شخصیت نجم رازی به نظر می‌رسد که وی دارای تیپ شخصیتی برون‌گرا بوده و این بُعد از ساختار شخصیت بر درون‌گرایی وی غلبه دارد و تیپ‌های شخصیتی برون‌گرای متفکر، برون‌گرای احساسی و برون‌گرای شهودی در وی مشهود است. لازم به ذکر است که «افراد، طیف‌های بی‌نهایت گوناگونی از شخصیت‌های متفاوت را در خود دارند» (اسنودن، ۱۳۹۸: ۱۴۱) و همین امر موجب می‌شود که این تیپ‌ها در دوره‌های مختلف زندگی رازی ظهور کنند و بر رفتار و منش وی تأثیرگذار باشند.

۳-۱- تیپ شخصیتی برون‌گرای متفکر

در علم روان‌شناسی شخصیت، آن دسته از افراد که در ذیل تیپ متفکر قرار می‌گیرند و خصیصه‌هایی مبنی بر برون‌گرایی دارند، تیپ برون‌گرای متفکر نامیده می‌شوند. قدرت تعقل در این افراد زیاد است، احساسات کم‌رنگ و تصمیم‌گیری بر اساس منطق و اصول عقلی صورت می‌گیرد. (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۶)

یکی از ویژگی‌های تیپ شخصیتی برون‌گرای متفکر، این است که امور و فعالیت‌های آنها وابسته به نتیجه‌گیری عقلانی است و احساسات را در آن دخالت نمی‌دهند که طبق اطلاعات به‌دست آمده از مرصادالعباد، منطبق با شخصیت نجم رازی است.

رازی در حمله خانمان سوز مغول، میان رفتن و ماندن مردد می‌شود. «این ضعیف قرب یک سال در دیار عراق صبر می‌کرد، بر امید آنکه مگر شب دیجور این فتنه و بلا را صبح عافیتی بدمد و خورشید سعادت طلوع کند، هر گونه مقاسات شداید و محن می‌کرد تا از سر اطفال و عورات نباید رفت و از صحبت دوستان و عزیزان مفارقت نباید کرد.» (رازی، ۱۳۹۱: ۱۸) از یک‌سو، احساس به او حکم می‌کند که زن و فرزندش را تنها نگذارد و از مصاحبت و همنشینی یاران گرامی محروم نشود و دیار و محل زندگی خویش را ترک نکند و از سوی دیگر، نتیجه‌گیری عقلانی بر احساس وی حکم‌فرما می‌شود و آن را سرکوب می‌کند و چاره‌نهایی را در آن می‌بیند که خانواده، دوستان و عزیزان را ترک کند «عاقبت چون بلا به غایت رسید و محنت به نهایت کار به جان رسید و کارد به استخوان «الضرورات تُبیح المحظورات» بر بایست خواند و امثال «یا

ایها الذین آمنوا علیکم انفسکم لایضرنکم من ضلّ اذا اهتدیتم» نمودن و متعلقان را جمله به ترک گفتن» (همان: ۱۹). رازی در میان ماندن و رفتن، با واقع بینی و سرکوب هیجانات عاطفی و احساسات، ایران را به مقصد دیار روم ترک می کند.

جانب داری از مذهب نیز از نمونه های بارز تیپ برون گرای متفکر است. (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۶) که می توان آن را در شخصیت شیخ نجم الدین رازی یافت و او را در زیر این گروه جای داد. کسانی که تسلیم احساسات نمی شوند، معمولاً بر یک اعتقاد می مانند؛ درحالی که افراد به دور از قدرت تعقل، معمولاً تسلیم احساسات می شوند و با دعوت یک اعتقاد، باورهای قبلی خود را رها کرده و بدان اعتقاد جدید روی می آورند.

رازی در مرصادالعباد، آشکارا این جانب داری خویش را بیان می کند و نسبت به مذهب اهل تسنن، جبهه گیری می کند و آن را بر سایر مذاهب و تفکرات برتری می دهد و تا پایان عمر بر مذهبش پافشاری می کند. به عنوان نمونه هنگامی که وی صفات مرید را بر می شمرد، می گوید: «چهارم عقیدت است، باید که بر اعتقاد اهل سنت و جماعت باشد و از بدعت ها دور بود و بر مذهب ائمه سلف رود» (رازی، ۱۳۹۱: ۲۵۸). بنابراین می توان وی را در دسته برون گرای متفکر جای داد.

۲-۳- تیپ شخصیتی برون گرای احساسی

یکی از ویژگی های شخصیتی این تیپ، برقراری ارتباط موفق با دیگران است؛ به گونه ای که به راحتی رابطه دوستی برقرار می کنند. (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۷)

با مطالعه مراحل مختلف زندگی نجم رازی، در می یابیم که وی در سراسر عمر خویش، در کنار مریدان و دوستان زیست کرده و با آنها معاشرت داشته و رابطه عمیقی با آنها داشته است و در تمامی سفرها در کنار آنها بوده و به تربیت شان همّت گمارده و در برقراری ارتباط با مریدان و دوستان، موفق بوده است.

رازی معتقد است که باید با مرید به حسن خلق و خوش خویی رفتار کند تا مرید از وی، اخلاق خوب را فرا گیرد؛ زیرا نهاد مرید، آینه افعال و اخلاق شیخ است و با هیبت و احترام، در کنار

میردان زندگی کند و هنگام تربیت شاگردان، با کژخلقی و تندخویی، آنها را گریزان و متنفر نکند و اگر از مرید، حرکتی بر مقتضای بشریت سرزد، از آن درگذرد و او را ببخشد. (ر.ک. رازی، ۱۳۹۱: ۲۴۶)

رابطه دوستی که میان رازی و میردان برقرار می‌شود، یکی از عمیق‌ترین روابط انسانی است. این روابط سالیان سال ادامه می‌یابد؛ به گونه‌ای که آنها در تمام سفرها و دشواری‌ها با او همراه می‌شوند: «این ضعیف از شهر همدان که مسکن وی بود به شب بیرون آمد با جمعی درویشان و عزیزان در معرض خطری هر چه تمام‌تر، در شهر سنه ثمان و عشر و ستمائه به راه اربیل...» (رازی، ۱۳۹۱: ۱۹) رازی این روابط عمیق و پایدار را تا پایان عمر حفظ می‌کند.

از دیگر ویژگی‌های این تیپ شخصیتی، پیروی از ارزش‌های سنتی و اصول اخلاقی است. (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۷) به عقیده رازی، انسان باید «زندگانی به صلاح کند و از اسباب فساد دور باشد... و امر به معروف و نهی از منکر کند» (رازی، ۱۳۹۱: ۵۱۹)، و برای زنده نگه داشتن اصول و ارزش‌های اخلاقی، امانت و دیانت را به جای آورد و از خیانت و تصرفات فاسد، دوری کند و بر خود و دیگران، ظلم و ستم نکند و از مال حرام، لقمه شبهه‌ناک، شهوات حرام و اسراف، اجتناب کند. (ر.ک. همان: ۵۰۹-۵۰۸)

از خصوصیات دیگر تیپ برون‌گرای احساسی این است که آنها افرادی هیجانی و حساس هستند (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۷). رازی، هنگامی که در دیار روم، مورد تفقد سلطان سلجوقی قرار نمی‌گیرد، دل آزرده می‌شود و با لحنی که از گله‌مندی و هیجانات وی حکایت می‌کند، نسبت به این مسأله در اثر دیگرش «مرموزات اسدی» شکوه و گلایه سر می‌دهد و از سه سال فرازونشیب در دیار روم، سخن می‌گوید. وی در آن دیار، هیچ‌کس را خریدار متاع دین نمی‌یابد؛ به گونه‌ای که اهل یقین و ارباب شریعت و طریقت، در شهرهای آن دیار مهجور بوده و مردم، علاقه‌ای به دین و اهل سلوک نداشته و برعکس، توجه وافری به مادیات و زرق و زیور زندگی داشته‌اند. (ر.ک. رازی، ۱۳۵۲: ۵) رازی دیار روم را ترک کرده و به سمت ارزنجان حرکت می‌کند. هنگامی که به آن دیار می‌رسد، با مردمی خسیس و مال‌دنیادوست روبه‌رو می‌شود که مشغول جمع‌آوری متاع دنیوی بودند و به مال حشمت خویش مغرور بودند و به دین و دینداری،

هیچ اهمیتی نمی‌دادند. وی از مردم این سرزمین نیز گله و شکایت می‌کند. (ر.ک. همان: ۶) این امر، نشان از شخصیت زود رنج، هیجانی و حساس رازی دارد.

۳-۳- تیپ شخصیتی برون‌گرای شهودی

افراد این تیپ شخصیتی در استفاده بهینه از فرصت‌ها، بسیار موفق عمل می‌کنند. آنان معمولاً نه بر اساس تفکر و تعقل بلکه بر اساس شهود تصمیم می‌گیرند. (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۵۸) همان طور که نجم رازی در مرصادالعباد بیان می‌کند، وی این کتاب را با بهره بردن از لحظه‌لحظه فرصت‌های پیش آمده در هنگام سفر، به پایان می‌رساند. کتابی عظیم که تألیف آن نیاز به آرامش و سکون دارد؛ درحالی که او با بهره گرفتن از فرصت‌های کمی که پیش رو داشته، توأم با سختی‌های جان‌فرسای سفر و تهدیدات حمله مغول، تألیف ناتمام «این عروس غیبی را... در ماه مبارک رمضان سنه ثمان‌عشر، به شهر قیصریه» (رازی، ۱۳۹۱: ۲۶)، به سرانجام می‌رساند و نخستین تحریر کتاب را تحفه درویشان و مریدان می‌کند.

«افراد برون‌گرای شهودی مجذوب اندیشه‌هایی تازه هستند و به خلاقیت گرایش دارند» (صادقی و مهدوی دامغانی، ۱۳۹۹: ۱۳۱). تعمق در مرصادالعباد ما را به این نکته رهنمون می‌کند که شیخ در شخصیت خود مملو از خلاقیت است. او در چارچوب اندیشه‌های عرفانی خود محصور نمی‌ماند. رازی نه تنها از لحاظ محتوایی، این اثر را هنرمندانه خلق کرده بلکه از نظر زبانی نیز خلاقیت‌های فراوانی به کار برده است. نثر زیبا و دلکش این اثر، آن را به شعری موزون، مخیل و تصویری تبدیل کرده به گونه‌ای که «هر واژه در متن با انتخاب صحیح و ظریف لفظی و معنایی و چینش دقیق و هنرمندانه، یک نقش هنری را بازی می‌کند.» (کریم‌پور و خزانه‌دارلو، ۱۳۹۵: ۱۶۴) این هنرنمایی تنها از یک تیپ شخصیتی خلاق بر می‌آید: «پس اگر امروز ماه معرفت از هاله عزت بیرون آید... و اگر خورشید وحدت بی تیغ غیرت از پس قاف اثینیت طالع شود، فارغ است، که آن دیده‌وران چون سیمرغ در پس قاف غربت غارب گشتند.» (رازی، ۱۳۹۱: ۱۲۰) «پس شربت سکنجبین‌وار از سرکه نفی و شکر اثبات می‌باید تا ماده صفاوی نسیان را قلع کند.» (همان: ۲۶۹)

رازی پس از ملاقات با شیخ شهاب‌الدین سهروردی، عزم خود را برای رفتن به دربار سلطان سلجوقی جزم می‌کند. وی با استفاده از توانمندی‌های فردی و بهره‌گیری از خلاقیت، تحریر دوم مرصادالعباد را با آرایش کلام و استفاده از تکلفات و صنایع بدیعی و افزودن خاتمه‌ای بر آن، بازنویسی می‌کند و آن را در «روز دوشنبه اول ماه مبارک رجب... سال بر ششصد و بیست از هجرت، به محروسه سیواس» (همان: ۵۴۵) به پایان می‌برد و به هنگام ورود به دربار، طبق مرسومات و ملزومات آن روزگار، مرصادالعباد را به سلطان کیقباد تقدیم می‌کند.

علاوه بر محتوا و زبان مرصادالعباد، گنجاندن مباحثی خارج از حوزه عرفان نظیر مباحث سیاسی و اجتماعی در لابه‌لای این اثر عرفانی، از دیگر نشانه‌های خلاقیت شیخ به‌شمار می‌رود. در عبارات زیر رازی به وظایف وزیر در سیاست و اجتماع اشاره می‌کند. از منظر او وزیر باید بار مشکلات مملکت، بزرگان و مردم را به دوش کشد و در رفع آنها ثابت قدم باشد: «باید که وزیر همچون ستون خیمه که بر جملگی خیمه می‌کشد، بار جملگی حشم و رعیت و مملکت بر سفت همّت و شفقت می‌کشد» (همان: ۴۷۷).

همچنین رازی به مفتیان گوشزد می‌کند که در فتوی دادن، کمال دقت و احتیاط را داشته باشند و از هوای نفسانی پیروی نکنند: «پس مفتی... باید در فتوی دادن احتیاط تمام به‌جای آرد تا به میل نفس و غرض و علت فتوی ندهد.» (همان: ۴۸۷)

وی پس از آزرده شدن از دستگاه سلطان کیقباد، به سمت ارزنجان حرکت می‌کند تا در آن دیار، به دربار سلطان علاءالدین داود دوم راه یابد و به کمک خلاقیتی که در ساختار شخصیت وی نهفته است، بخش‌هایی از تاریخ ملوک و کلمات حکما را به مقدمه و نیمه اول مرصادالعباد می‌افزاید و آن را با طرحی نو، تقدیم سلطان علاءالدین می‌کند که حاکی از خلاقیت و ذوق هنری وی است و هنگامی که در ارزنجان، مورد تفقد دربار و مردمان آن دیار قرار نمی‌گیرد، به بغداد سفر می‌کند و باقی عمر را در آن دیار سپری می‌کند و نکته خلاقانه شخصیت شیخ رازی در این است که وی در آن محیط با خلاقیتی بی‌نظیر، مرصادالعباد را پس از سی‌و‌اندی سال با اندکی تغییر و تصرف و تقدیم و تأخر مطالب، برای استفاده عرب‌زبانان، به عربی در می‌آورد و با نام جدید «منارات السائرین» به علاقه‌مندان عرضه می‌کند. (ر.ک. همان: مقدمه مصحح: ۴۸) نمونه‌های ذکر شده

نشان‌دهنده خلاقیت، نبوغ، زیرکی و هشیاریِ شیخ رازی است و از ویژگی‌های برجسته افراد برون‌گرایِ شهودی است.

باید اذعان داشت اگرچه از دو گرایش برون‌گرا و درون‌گرا، یک گرایش بر ساختار شخصیت فرد غلبه دارد و نمود پیدا می‌کند؛ اما در میان‌سالی با تحوّل روان، انسان از شخصیتی برخوردار خواهد شد که «از مسیر تسلّط بر جهان بیرون به خودِ درونیِ خویش تمرکز می‌یابد» (فدایی، ۱۳۸۱: ۸۶)؛ بنابراین، میان‌سالی دوره انتقال است، دوره‌ای که تمرکز و تمایلات فرد تغییر می‌کند و از مسائل مادی، به سمت مسائل معنوی، فلسفی و شهودی گرایش می‌یابد (ر.ک. شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۶۶) و شخصیت فرد، از برون‌گرایی به سمت درون‌گرایی متمایل می‌شود.

بدین ترتیب می‌بایست در بررسی شخصیت رازی، بُعد درون‌گرایی شخصیت وی را نیز مورد مطالعه قرار داد. از این منظر، می‌توان شخصیت وی را در گروه تیپ‌های شخصیتی درون‌گرای شهودی و درون‌گرای متفکر دسته‌بندی کرد.

۴-۳- تیپ شخصیتی درون‌گرای شهودی

از ویژگی‌های مهم این تیپ شخصیتی، تمرکز عمیق بر شهود و مکاشفات دینی است. (همان: ۱۵۸) رازی نیز با تمرکز بر کشف و شهود معتقد است که «حجاب از موانعی است که دیده‌بنده بدان از جمال حضرت جلّت، محجوب و ممنوع می‌گردد» (رازی، ۱۳۹۱: ۳۱۰) و اهل سلوک و ارباب طریقت به کمک کشف که همانا «از حجاب بیرون آمدن چیزی بر وجهی که صاحب کشف، ادراک آن چیز کند که پیش از آن ادراک نکرده باشد» (همان)، می‌توانند این موانع را با حواس باطنی از جلوی دیدگان خویش بردارند و با پشت‌سر گذاشتن مراحل کشف به بالاترین مرحله که همانا کشف ذاتی است و مرتبه‌ای بس بلند و والاست، برسند (ر.ک. همان: ۳۱۵)؛ البته برای رسیدن به این مرحله، سالک باید با مجاهدت، ریاضت، متابعت و با کمک شریعت و طریقت، قدم‌به‌قدم هریک از حجاب‌ها را از جلوی دیدگان خود بردارد تا «قابل مکاشفات صفات حضرتی گردد» (همان) و «از مکالمه و مشاهده و مکاشفه حق، با بهره بُود.» (همان: ۱۱۳)

باید اذعان داشت که بُعد مثبت این تیپ شخصیتی، موجب به وجود آمدن انسان ژرف‌بین و عارف می‌شود و بُعد منفی آن می‌تواند، هنرمندی با زبان و نگاه عجیب و غریب بیافریند. (ر.ک. رایکمن، ۱۳۹۶: ۹۶)

رازی عارفی است که از دوران جوانی تا اواخر عمر در راه خودسازی خویش گام برداشته و معتقد است که انسان باید عمر عزیز و شریف خویش را در راه بطالت، هزل و لغو صرف نکند؛ به دنیا و متاع دنیوی، حریص نباشد و وجود خویش را از آرایش حرص و طمع تطهیر دهد. وی انسان ژرف‌بینی است که با تزکیه نفس، تصفیه دل و تحلیه روح خویش درصدد است که بُعد عرفانی شخصیت خود را به کمال برساند و سر بر خط بندگی نهد تا برخی حقایق، بر وی آشکار شوند و اسرار کشف کند و بتواند با هدایت و تربیت دیگران به نشر علم، بیان شرع، اظهار حق و تقویت دین پردازد (ر.ک. رازی، ۱۳۹۱: ۴۹۰-۴۸۷) و در نزد حق «درجتی و قربتی و رفعتی شریف یابد.» (همان: ۴۹۹)

۳-۵- تیپ شخصیتی درون‌گرای متفکر

متفکر درون‌گرا، اهل اندیشیدن است و درگیر عقاید درونی خویش است. وی همواره به سمت درون و عقاید ذهنی و اعتقادات شخصی گرایش دارد. هدف اصلی این نوع از تفکر در افراد درون‌گرای متفکر، پرداختن به کلیه تفصیلات و جزئیات غیراصولی عقیده‌ای است. در نتیجه، تفکر این دسته از افراد می‌تواند سنگین، پیچیده، موشکافانه و گاهی بیش از حد، وسواسی شود. (ر.ک. دانیلز، ۱۳۹۹: ۱۰۹-۱۰۸)

می‌توان ویژگی‌های شخصیتی تیپ درون‌گرای متفکر را در شخصیت شیخ نجم‌الدین رازی مشاهده کرد. وی، اهل اندیشیدن است و در جای‌جای مرصادالعباد، عقاید ذهنی و اندیشه‌های خود را بیان می‌کند که گاهی این اندیشه‌ها، پیچیده و سنگین هستند. از جمله در باب دوم، فصل سوم، در ظهور عوالم مختلف از ملک و ملکوت، درباره صنف ملکی بحث می‌کند و به انواع ملائکه مانند «سَفَره، بَرره، حَفْظه، حَمَله، ملائکه هوا، حلقه‌ها، مجالس ذکر، آرام، ملائکه‌ای که در باطن انسان هستند، فرشتگانی که یک بال و دو بال و سه بال و چهار بال دارند، ملائکه درکات،

ملکی که گاو و ماهی و جهان بر دوش او است و... اشاره می‌کند. سپس، اصناف مخلوقات را برمی‌شمارد. از جمله اصناف انسان، حیوان، بری و بحری، جن، شیاطین و ابالسّه، مرده، غیلان، نسّاس، اهل جابلقا و جابلسا، یاجوج و ماجوج و...» (رازی، ۱۳۹۱: ۵۵-۵۳)

همچنین رازی در باب دوم، فصل چهارم، دربارهٔ خلقتِ قالبِ انسان، با تفصیلات و جزئیات، بحث می‌کند. داستان خلقت و تکوینِ آدم در مرصادالعباد، یکی از زیباترین بخش‌های این اثر عرفانی است که از عقاید و اندیشه‌های موشکافانهٔ صاحب اثر، پرده برمی‌دارد و می‌توان ویژگی‌های شخصیتی تپ درون‌گرای متفکر را منطبق با شخصیت مؤلف دانست: «در بعضی روایت آن است که چهل هزار سال در میان مگه و طایف به آب و گل آدم از کمال حکمت، دستکاری قدرت می‌رفت و بر بیرون و اندرون او، مناسب صفات خداوندی، آینه‌ها بر کار می‌نشانند که هر یک، مظهر صفتی بود از صفات خداوندی تا آنچه معروف است، هزار و یک آینهٔ مناسب هزار و یک صفت، بر کار نهاد.» (همان: ۷۲)

تعمق در مرصادالعباد ما را به این نکته رهنمون می‌کند که رازی در دوران جوانی بیشتر به تپ‌های برون‌گرا نزدیک می‌شود و خصوصیات این دسته از افراد را در شخصیت خود نشان می‌دهد. داشتن روابط دوستانه با مریدان و دوستان، جانب‌داری از اعتقادات خود، تصمیم بر اساس شهود از ویژگی‌های شیخ با شخصیت برون‌گراست، اما کم‌کم که شیخ به سوی میان‌سالی گام بر می‌دارد، میل به مکاشفهٔ درونی، تمایل عمیق به دین‌داری، تعمق در درون خود و احوالات باطنی در وی افزایش می‌یابد؛ از این رو می‌توان گفت شخصیت شیخ از سنین میان‌سالی به درون‌گرایی متمایل می‌شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که هر دو تیپ شخصیتی برون‌گرایی و درون‌گرایی، در برهه‌های مختلف زندگی در شخصیت نجم‌الدین رازی یافت می‌شود؛ از جمله تیپ‌های شخصیتی برون‌گرایی در منش نجم رازی می‌توان به برون‌گرای متفکر، برون‌گرای احساسی و برون‌گرای شهودی اشاره کرد. تصمیم‌گیری عقلانی در بحبوحه حمله مغول و رفتن به دیار روم و جانب‌داری از مذهب از نمونه‌های بارز تیپ برون‌گرای متفکر در شخصیت رازی است. همچنین برقراری ارتباط موفق و دوستانه با دیگران، پیروی از ارزش‌های سنتی و اصول اخلاقی در سراسر زندگی بیانگر نمود تیپ برون‌گرای احساسی در شخصیت رازی است. استفاده بهینه از فرصت‌های پیش آمده در حین سفر برای تألیف مرصادالعباد و داشتن خلاقیت در تألیف آثارش، از ویژگی‌های تیپ برون‌گرای شهودی در شخصیت نجم رازی است. در میان‌سالی با تحول روان، رازی به سمت خود درونی خویش متمایل می‌شود و تیپ‌های درون‌گرای شهودی و درون‌گرای متفکر، در شخصیت وی بروز می‌کنند. تیپ درون‌گرای شهودی، موجب تمرکز عمیق رازی بر کشف و شهود و رسیدن به قرب الهی می‌شود و می‌توان این تیپ شخصیتی را در شکل‌گیری تمایلات عرفانی او دخیل دانست. همچنین بروز تیپ درون‌گرای متفکر در شخصیت رازی موجب می‌شود که وی به سمت درون و عقاید ذهنی و پرداختن به اندیشه‌های پیچیده نظیر صنفِ ملکی، گرایش پیدا کند.

فهرست منابع و مآخذ

الف: کتابنامه

- ۱- اسنودن، روت، (۱۳۹۸)، *خودآموز یونگ*، ترجمه نورالدین رحمانیان، چاپ هشتم، تهران: آشیان.
- ۲- بیلسکر، ریچارد، (۱۳۹۸)، *اندیشه یونگ*، ترجمه حسین پاینده، چاپ دوم، تهران: مروارید.
- ۳- دانیلز، مایکل، (۱۳۹۹)، *خودشناسی به روش یونگ*، ترجمه اسماعیل فصیح، چاپ چهارم، تهران: فرهنگ نشر نو.
- ۴- رازی، نجم‌الدین، (۱۳۹۱)، *مرصادالعباد من المبدأ الی المعاد*، به اهتمام محمدامین ریاحی، چاپ پانزدهم، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۵- _____، (۱۳۵۲)، *مرموزات اسدی در مزمورات دودی*، به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: مؤسسه مطالعات دانشگاه مک گیل.
- ۶- رایکمن، ریچارد، (۱۳۹۶)، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه مهرداد فیروزبخت، چاپ چهارم، تهران: ارسباران.
- ۷- سیاسی، علی‌اکبر، (۱۳۹۷)، *نظریه‌های شخصیت*، چاپ هفدهم، تهران: ارسباران.
- ۸- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر، (۱۳۸۵)، *نگاه نو به روان‌شناسی انسان سالم*، چاپ اول، تهران: اطلاعات.
- ۹- شولتز، دوان‌پی؛ شولتز، سیدنی الن، (۱۳۹۸)، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سید محمدی، چاپ چهل و سوم، تهران: ویرایش.
- ۱۰- عقدایی، تورج، (۱۳۹۳)، *روان‌شناسی کمال در مثنوی*، چاپ اول، تهران: دستان.
- ۱۱- فدایی، فرید، (۱۳۸۱)، *یونگ و روان‌شناسی تحلیلی او*، چاپ اول، تهران: دانژه.
- ۱۲- فوردهام، فریدا، (۱۳۹۸)، *مقدمه‌ای بر روان‌شناسی یونگ*، ترجمه مسعود میربهاء، چاپ چهارم، تهران: جامی.

- ۱۳- فیست، جس و همکاران، (۱۳۹۵)، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سید محمدی، چاپ چهل و سوم، تهران: ویرایش.
- ۱۴- کریمی، یوسف، (۱۳۹۸)، *روان‌شناسی شخصیت*، چاپ یازدهم، تهران: پیام نور.

ب- مقالات

- ۱۵- صادقی، علیرضا؛ مهدوی دامغانی، محمود، (۱۳۹۹)، «*تحلیل شخصیت سعدی براساس تیپ‌های شخصیتی (برون‌گرایی - درون‌گرایی)*»، دو فصلنامه علوم ادبی، دانشگاه قم، سال ۱۰، شماره ۱۷، صص: ۱۴۵-۱۱۹.
- ۱۶- کریم‌پور، نسرین؛ خزانه‌دارلو، محمدعلی، (۱۳۹۵)، «*روان‌شناسی شخصیت زیدری نسوی بر مبنای ابعاد درون‌گرایی و برون‌گرایی*»، دو فصلنامه علوم ادبی، دانشگاه قم، سال ۶، شماره ۱۰، صص: ۱۷۳-۱۵۵.